

Kedryn, I. 1984. Roman Dombchevskiy: (u stolittia narodyn) [Roman Dombchevsky: (on the Centenary)]. *Svoboda*. Niu-Iork. [Online]. Available at: <http://www.svoboda-news.com/arkiv/pdf/1984/Svoboda-1984-100.pdf> [in Ukrainian].

Kobuta, L. 2011. Volodymyr Levynskiy: vikhy hromadsko-politychnoi biohrafii [Volodymyr Levynsky: Milestones of Socio-Political Biography]. *Ukrainska biohrafistyka*. Vyp. 8. S. 208–221. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. 1975. *Ukrainci v Heneralnii hubernii. 1939–1941. Istoriia Ukrainskoho tsentralnoho komitetu [Ukrainians in the General Province. 1939–1941. History of the Ukrainian Central Committee]*. Chikaho. 664 s. [in Ukrainian].

Nimchuk, I. Soviety u Lvovi [Soviets in Lviv]. *Svoboda*. Ukrainskyi shchodennyk. Dzherzi-Syti — Niu-Iork. 1949. 6 serpnia. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/MUyUkJD> [In Ukrainian].

Pavlyshyn, O. & Pyndus, B. 2009. Skybinskyi Rudolf [Skybinskyi Rudolf]. *Ternopilskiy entsyklopedychnyi slovnyk*. Ternopil. T. IV. S. 563. [in Ukrainian].

Pankivskiy, K. 80-littia d-ra Leva Hankevycha [80th Anniversary of Dr. Lev Hankevich]. *Svoboda*. Ukrainskyi shchodennyk. Dzherzi-Syti — Niu-Iork. 1961. 16 veresnia. S. 3. [Online]. Available at: <http://www.svoboda-news.com/arkiv/pdf/1961/Svoboda-1961-176.pdf> [in Ukrainian].

Raikivskiy, I. 1995. *Ukrainska sotsial-demokratychna partiia (1928–1939 rr.) [Ukrainian Social Democratic Party (1928–1939)]*. Ivano-Frankivsk. 67 s. [In Ukrainian].

Starosolska, U. 1991. Ave Caesar, morituri te salutant [Ave Caesar, morituri te salutant]. *Volodymyr Starosolskyi. 1878–1942. Zapysky NTSh. T. 210*. Niu-Iork — Paryzh — Sydnei — Toronto. S. 118–144. [in Ukrainian].

Chernetskyi A. Davno prospivana pisnia [A Long-Sung Song]. *Vilna Ukraina. Zhurnal ukrainskoi vyzvolnoi dumky*. Niu-Dzhersi, 1959. Ch. 22. S. 62–63. [in Ukrainian].

Chernetskyi A. 2001. *Spomyny z moho zhyttia [Memories of My Life]*. Kyiv. 168 s. (Perevydannya: London: Nashe slovo, 1964. 143 s.). [In Ukrainian].

Kot, S. 1955. *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego [Letters from Russia to Gen. Sikorsky]*. Londyn. 576 s. [in Polish].

УДК 930.1:94(477) «1932/1933»:341.485:27-72

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248481

О. М. Ігнатуша

ORCID: 0000-0003-1959-1085

Запорізький національний університет

Т. С. Грузова

ORCID: 0000-0003-2260-9688

Запорізький національний університет

О. М. Ihnatusha

Zaporizhzhia National University

T. S. Hruzova

Zaporizhzhia National University

**ЦЕРКВА В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС**

The Church under the Conditions of the Holodomor of 1932–1933: Historiographic Discourse

У статті охарактеризовано здобутки сучасної української історичної науки у визначенні місця й ролі церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр., становища та діяльності церковних організацій, релігійних спільнот, духовенства, вірян. Показано коло авторів, тематику та географію досліджень. Розкрито основні напрями й динаміку вивчення теми. Простежено залежність її розробки від громадсько-політичних впливів. Визначено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: церква, радянська держава, Голодомор, геноцид, істориографія.

The article describes the achievements of modern Ukrainian historical science in determining the place and role of the church under the conditions of the Holodomor of 1932–1933, the position and activities of church organizations, religious communities, clergy, religious persons. The article presents the range of authors, topics, and geography of studies. The main directions and dynamics of the study of the topic are revealed. The dependence of its development on social and political implications is observed. The methodological difficulties, theoretical and fractographic achievements in the disclosure of certain aspects of the problem are established. The prospects for further studies are determined. The authors concluded that the first signs of attention to the issue of the life of the church under the conditions of the Holodomor occurred at the turn of the 1980–1990's. The impetus for the study was the democratization of society, national revival in the process of gaining state independence by Ukraine, the dissemination of works on the history of the church, published earlier among the diaspora. The first achievements in revealing the problem were made in works devoted to the history of state-church relations. After that, the articles devoted to clarifying the fate of church organizations during the Holodomor years appeared. Historical and legal, social and economic, institutional, cultural, and ethnic-confessional aspects became the areas of the study. Political repressions against clergy and religious persons have been studied more actively. Scientific interest shifted to the study of the history of various confessions, religious communities, and figures in the context of a nationwide tragedy. Methodological innovations in historiography increased the attention of scientists to the history of everyday life of the clergy and religious persons during the Holodomor, as well as to the impact of the Holodomor on religious consciousness, social psychology, and behaviour.

Keywords: church, Soviet state, Holodomor, genocide, historiography.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. — трагедія, колосальна за масштабом, соціальними та політичними наслідками. Тому як історичне явище він привертає неослабну увагу українських і закордонних дослідників. Осмислити причини, прояви й наслідки цього явища надзвичайно важливо, щоб сформувати в суспільстві запобіжники для уникнення подібних катастроф.

Проте, хоч як парадоксально, при всій очевидності спрямування Голодомору проти одного з центральних його об'єктів — української Церкви (про що зазначали перші дослідники: Д. Мейс, Р. Конквест), цей аспект проблематики не було належно віддзеркалено в історичних студіях. Тому вважаємо за необхідне з'ясувати наявні напрацювання окремих складових проблематики «Церква в умовах Голодомору» в сучасній вітчизняній науці та систематизувати ці здобутки у формі пропонованої історіографічної статті. На нашу думку, вирішення цього завдання створить необхідну передумову для поглиблення вивчення Голодомору і цілісної реконструкції його історії.

В історіографічних студіях Голодомору темі місця й ролі церкви в подіях майже не приділяли уваги або говорили про неї недостатньо. Навіть в об'ємній монографії з історіографії Голодомору 1932–1933 рр., яку підготував В. В. Гудзь (Гудзь, В. 2019), аспект церковно-історичних студій постає як такий, що потребує подальшого опрацювання.

Парадокс у тому, що навіть у наукових працях останніх років, коли не тільки українська інтелектуальна еліта, а й більшість суспільства вже усвідомили масштаб трагедії Голодомору, дослідники не приділяють сюжету ролі Голодомору в історії церковно-релігійного життя України належної уваги.

З огляду на зазначене, з'ясуємо історіографічний доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників при визначенні суспільного місця й ролі церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Для досягнення мети зосередимо увагу передусім на кількох завданнях. По-перше, з'ясуємо коло авторів і тематику досліджень, а відтак — динаміку, напрями, осередки вивчення цієї теми. По-друге, встановимо методологічні труднощі та здобутки при розкритті окремих аспектів теми. По-третє, визначимо перспективи наукових досліджень цієї проблематики.

Вважаємо, що наш історіографічний сюжет спонукатиме до історичних реконструкцій, поглиблення аналізу становища, позицій, дій церков різних конфесій, церковнослужителів, вірян в умовах глобального упокорення українського суспільства під тиском російсько-радянської системи.

Перші ознаки уваги до зв'язку між історією церкви в Україні та трагедією Голодомору вітчизняні науковці продемонстрували з моменту якісних змін в історіографії на межі 1980–1990-х рр. та з включенням в історіографічний дискурс самої проблематики штучного голоду в Україні. Це синхронізувалося з розширенням джерельної бази досліджень і, як наслідок, вихо-

дом окремих фактографічних аспектів державно-церковних відносин 1932–1933 рр. на сторінки публікацій.

Увагу до цього сюжету актуалізувала відкрита інформація про міжнародні конференції з історії штучного голоду та публікації з проблематики Голодомору закордонних авторів (як у зарубіжних, так і в українських виданнях): Дж. Мейса (Мейс, Д. 1993, с. 150–154); Р. Конквеста (Конквест, Р. 1993), представників української діаспори в США та Західній Європі: Д. Бурка (Бурко, Д. 1988, с. 132–134, 166–169, 175–182, 250–254) та ін.

Особливо стимулювало дослідників перевидання й поширення в Україні історико-церковної літератури з діаспори, що поршувала цю проблематику. Однією з таких праць були нариси з історії Української православної церкви І. Власовського. В них показано втручання більшовицької влади у церковне життя, силові методи впливу держави на церкву в голодні 1932–1933 рр. (Власовський, І. 1998, с. 325–328). При цьому автор спирався на листування митрополита Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) Василя Липківського з о. Петром Маєвським з Канади, а також на мемуари о. Демида Бурка (ФРН), пізніше опубліковані окремою книгою (Бурко, Д. 1988).

Те, що проблему штучного голоду 1932–1933 рр. розкривали закордонні вчені, які працювали в умовах духовної свободи, активізувало дослідження цієї проблематики в Україні, яка в часи горбачовської перебудови звільнялася від духовної несвободи, відроджувала християнські традиції, виборювала державну незалежність.

Варто додати, що завдяки відкритості України, у вітчизняних виданнях змогли й далі з'являтися праці зарубіжних науковців, що позитивно впливає на розвиток українських досліджень (Зальмон, Б. 2000).

На межі 1980–1990-х рр. з'явилися перші вітчизняні публікації, присвячені трагедії Голодомору. Це був друк документів та наративів, які свідчили про рукотворність трагедії. Розгорталися регіональні дослідження, друкувалися матеріали наукових конференцій. Наприкінці 1980-х рр. до проблематики Голодомору звернулися відомі науковці — С. В. Кульчицький, В. І. Марочко та ін., які показали приклад і можливості в розкритті проблематики.

Тема Голодомору в історіографії, як і в засобах масової інформації, віддзеркалювала політизацію цієї проблеми (Костишева С. 2004). Водночас, кожен зі згаданих авторів акцентував на тих сюжетах, розробити які дала змогу доволі обмежена джерельна база. Передусім її становили введені до наукового обігу архівні матеріали центральних архівів — Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, матеріали місцевих — обласних — архівів та партійно-радянська періодика. Почали активно залучатися матеріали усної історії. Особливо ця робота актуалізувалася напере-

додні 75-х роковин Голодомору за президентства В. Ющенка, коли в кожній з областей України було підготовлено окремий том Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., складовими якої стали мартиролог жертв, документальні свідчення трагедії та усні спогади про неї жертв і очевидців. Також слід згадати про науково-документальну серію книг «Реабілітовані історією», в якій наводяться численні факти репресивних дій з боку органів і представників влади проти духовенства й церковного активу.

Отже, звернення до зазначеної проблематики показало всеукраїнську зацікавленість нею істориків. Їхні розвідки фактографічно збагачували розкриття теми, додавали нових ракурсів до її осягнення, закладали основу для глибшого розуміння регіональних особливостей історичних процесів. Нового імпульсу дослідженням у цьому напрямі надали декомунізація, відкриття архівів колишніх радянських спецслужб. Отже, найближчим часом слід очікувати нового прирощення знань унаслідок опрацювання нових пластів інформації, зокрема з фондів Галузевого Державного архіву Служби Безпеки України (ГДА СБУ). Ймовірно, передусім це стосуватиметься репресій влади проти духовенства і вірян. Хоча матеріали цього архіву здатні забезпечити вивчення значно ширшого спектру питань проблематики. Разом із тим маємо зазначити, що з огляду на загострення міждержавних українсько-російських відносин після російської військової агресії в Україні 2014 р. значно скоротилися можливості звернення українських істориків до центральних архівів Російської Федерації, які є важливою потенційною базою для розробки теми.

Отже, подолання комуністичної монополії на істину, що відбувалось як частина українського національного відродження, оновлення методології історичних досліджень дали науковцям інструменти для неупередженої розробки замовчуваної проблематики 1932–1933 рр. в Україні. Ці умови та факт глибокої традиційної релігійності українського народу, що почали вивчатися в історіографії, поставили питання про церкву в умовах Голодомору до кола історичних досліджень. Відповідь на це питання пропонувалася з двох вихідних пунктів: 1) аналіз державної політики, її елементів у взаємодії з церквою; 2) характеристика церковного середовища як суспільної системи та об'єкта державно-політичних впливів.

Виокремленню церковно-релігійної проблематики в сюжетах з історії Голодомору сприяли два важливі фактори. Йдеться, по-перше, про нарощування потужності досліджень з історії релігій і церкви в Україні ХХ ст., по-друге, про посилення наукового зацікавлення «малою історією» — розвиток кращих регіональних досліджень. Вони надавали розробці теми потужного імпульсу.

Спочатку на питання «Церква в умовах Голодомору» звернули увагу історики, які вивчали державно-церковні відносини в Україні 1920–1930-х рр.

та писали про політику більшовицької держави щодо православної церкви. Така проєкція була рефлексією на ускладнення відносин державних і церковних інституцій у вирі суспільних трансформацій на початку 1990-х рр. Відроджувався напрям досліджень — історія державно-церковних відносин в Україні.

Серед перших державно-церковні відносини в Україні міжвоєнної доби ХХ ст. почав вивчати В. О. Пашенко, залучивши до справи колег з Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Він наголошував на масштабі та руйнівних наслідках Голодомору в українських селах, стверджував, що влада забороняла духовенству пускати потерпілих від голоду до храмів, переконував, що 1933–1936 рр. були часом визначального наступу держави проти церкви. В. О. Пашенко стверджував, що новизни в методах антицерковних репресій не було. Він писав: «Державні правоохоронні органи, власне, нічого нового не застосовували, а розкручували на вищому рівні пружини добре відпрацьованого механізму: знищення храмів, економічний тиск на духовенство, який переріс у фізичні репресії проти них» (Пашенко, В. 1994, с. 144). Підтверджуючи безсумнівність репресій духовенства, В. О. Пашенко писав, що їх кількість у 1932–1934 рр. скоротилася порівняно з кінцем 1920-х рр. (Пашенко, В. 1994, с. 155). У допрацьованій версії його монографії, що вийшла у співавторстві з А. М. Киридон, сюжети, пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр., не зазнали доповнень (Пашенко, В. & Киридон, А. 2004). Предметно до цього питання підійшла в наступних публікаціях А. М. Киридон.

Цілком обґрунтовано вивчалася правова основа державно-церковних стосунків, як пріоритетний напрям. Показовою в цьому плані є тематика міжнародної наукової конференції у Києві (вересень 1994) «Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні», що об'єднала не тільки юристів, а й істориків, релігієзнавців, духовних осіб і громадських діячів.

Правові аспекти тиску держави на церкву в часи Голодомору зауважив О. Д. Форостюк у монографічному (Форостюк, О. 2000) та дисертаційному¹ дослідженні. Характеризуючи правове регулювання державно-церковних відносин у Донбасі в 1917–1941 рр., він навів факти руйнації церкви з боку влади та переслідувань священнослужителів у роки Голодомору. Дослідник переконував, що віряни протидіяли безвірницькому тиску, спрямованому на те, щоб вони забули Бога (Форостюк, О. 2000, с. 137). Таким чином, 1990-ті рр. принесли помітні успіхи у з'ясуванні долі церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. розробкою правових і регіональних аспектів проблематики, акумулюванням і введенням до наукового обігу невідомо-

¹ Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Луганськ, 2001. 199 арк.

мих раніше фактів. Увага до правових обмежень діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. зберігалася й надалі (Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019, с. 140–150).

Національно-державне відродження України напередодні 1990-х рр. актуалізувало питання історико-культурної спадщини. З'явилися праці В. І. Акуленка (Акуленко, В. 1991) та О. О. Нестулі (Нестуля, О. 1995) про історію більшовицького нищення пам'яток церковної старовини, зокрема в часи Голодомору, де показано ідеологічний, позаправовий контекст і безпрецедентні масштаби цього явища.

Релігійно-культурні аспекти трагедії Голодомору розглядали на конференціях з історії релігій та церкви, що регулярно почали відбуватись у Львові, а згодом — і в Полтаві. Предметом досліджень стало висвітлення пережитого Голодомору в пам'ятках художньої літератури, зокрема першому в світовій літературі романі, присвяченому цій національній трагедії, — «Жовтий князь» Василя Барки, побудованому на особистих спогадах (Гринів, О. 1995. с. 129–131) та Ю. Ющенко (Ющенко, Ю. 1998, с. 171–174).

Визначаючи глибину деформацій Голодомором ментальної структури українського суспільства, Т. М. Євсєєва доводить, що він став актом геноциду українського народу і, водночас, одним з факторів формування «радянського народу» — неправославного соціально-політичного утворення (Євсєєва, Т. 2008 с. 458).

Знищення традиційної культури українців у роки Голодомору яскраво показала О. О. Стасюк (нині — генеральний директор Національного музею Голодомору-геноциду). Її дисертаційна робота¹ та монографія (Стасюк, О. 2008) реконструюють панораму деформацій релігійної обрядовості українського села, свідчать про нав'язування українцям духовних сурогатів — «радянських» традицій та обрядів для вкорінення антирелігійних стереотипів і антирелігійних шаблонів.

Від фрагментарного висвітлення питань про місце й роль церкви в суспільстві за часів Голодомору 1932–1933 рр. історіографія рухалась у напрямку появи спеціальних тематичних розвідок з цієї проблематики, створених на основі документальних і наративних джерел. Поступовість цього руху була зумовлена відносно повільним нагромадженням і розширенням джерельної бази досліджень, відсутністю достатніх масивів архівних джерел. Тому дослідницькі проекти спочатку втілювалися через регіональні та краєзнавчі дослідження. Одним з перших наукову статтю подібного плану опублікував О. М. Ігнатуша, оглядаючи Голодомор на Сумщині в системі антицерковної боротьби влади (Ігнатуша, О. 2003). Дослідник проаналізував на прикладі Сумщини антицерковні заходи держави у 1932–

¹ Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х — на початку 30-х років XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. К., 2007. 228 арк.

1933 рр., що полягали в непомірних податках, накладених на релігійні громади та духовних осіб. Йшлося про спонукання духовенства до хлібо- та м'ясозаготівель, непомірні страхові внески громад. Показувався адміністративний диктат, що перетворював церкви на зерносховища, клуби, школи тощо. Стверджувалося, що фізичні й моральні знування з діячів церкви були методами, властивими для влади на всій території України. Автор статті резюмував, що наступ на церкву 1932–1933 рр. став втіленням загальнодержавної лінії більшовицької влади на побудову безрелігійного суспільства та чітко узгоджувався з сталінською модернізацією, свідчив про її засліпленість комуністичною ідеологією¹.

Подібна проєкція висвітлення теми знаходила підтримку серед наукової спільноти. В науковій і громадській думці сформувалося переконання, що руйнівні заходи влади щодо церкви в 1932–1933 рр. були елементом голодоморної стратегії більшовиків. Це підтвердили пізніші публікації І. Копитко (Копитко, І. 2008) та Я. Тараса (Тарас, Я. 2013).

Дослідження з історії Голодомору в регіональному та краєзнавчому вимірах суттєво урізноманітнили всеукраїнську палітру розробки цієї проблематики. До її створення долучилися науковці закладів вищої освіти, відомі краєзнавці, молоді вчені. На Сумщині це були О. М. Сотник (Сотник, О. 2007), О. М. Корнієнко (Корнієнко, О. 2009), В. О. Оліцький (Оліцький, В. 2018), на Миколаївщині — М. М. Шитюк (Шитюк, М. 2011), на Волині — С. І. Жилюк, В. Р. Бернацький, В. М. Шеретюк (Бернацький, В. & Жилюк, С. & Шеретюк, В. 2017), на Одещині — М. І. Михайлуца (Михайлуца, М. 2019) та ін.

І все ж, попри збагачення фактографічної бази, спеціально питання особливостей становища й долі церкви в під час Голодомору порушувалося нечасто. Серед таких праць назвемо статті А. М. Киридон (Киридон, А. 2008), О. В. Бойка (Бойко, О. 2011), Т. Г. Савчук (Савчук, Т. 2013), Т. С. Грузової (Грузова, Т. 2019), про які докладніше скажемо пізніше. Додамо, що подальші наукові дослідження в цьому напрямі врешті вилились у дисертаційне дослідження Т. С. Грузової².

Моральний поклик пам'яті мільйонів життів співвітчизників, знищених сталінізмом, актуалізував розробку історичних досліджень про політичні репресії в Україні 1930-х рр. На цьому напрямі активно працювали О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур та ін. У монографіях С. І. Білоконя (Білокінь, С. 2017), В. М. Нікольського (Нікольський, В. 2003) та ін. яскраво віддзеркалено політичне забарвлення репресій, позаправовий тиск влади на священнослужителів, вірян часів упокорення українців голодом.

¹ Грузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 — Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. С. 33.

² Грузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 — Історія та археологія. Запоріжжя, 2021.

Оперуючи документальним масивом місцевого архіву, Н. В. Киструська, О. В. Шумейко встановили факти переселення й заслання духовних осіб поза межі регіону в період Голодомору (Киструська, Н. & Шумейко, О. 2017, с. 43). На думку дослідників, типовими формами репресій щодо духовенства було позбавлення його виборчих прав, унеможливлення для нього юридичного посвідчення своєї особи тощо. Влада була зорієнтована на безальтернативне відсторонення діячів церкви від громадсько-політичної активності й за суттю діяла дискримінаційно.

Поглиблюючи аналіз взаємодії держави та церкви крізь призму діяльності органів радянських спецслужб, Л. Л. Бабенко звернула увагу на масову операцію органів державної безпеки (листопад — грудень 1932 р.), спрямовану на «викриття» контрреволюційних осередків, які нібито саботували заготівлі хліба. При цьому авторка змогла показати особливості реагування духовенства на політичні випадки партійно-державної сторони 1932–1933 рр. — посилення податкових тягарів, неправомірні вимоги здачі хліба (Бабенко, Л. 2014, с. 157, 262–264). Монографія не зорієнтована на специфіку взаємин спецслужб і церкви під час Голодомору, проте Л. Л. Бабенко задіяла раніше невідомі архівні матеріали, використала напрацювання знаних дослідників Голодомору О. М. Веселової, В. І. Марочка, О. М. Мовчан. Праця Л. Л. Бабенко просуває нас у поглибленні теми¹.

Низка дослідників звернула увагу на діяльність у часи Голодомору специфічної громадської організації, якою була «Спілка воявоначних безвірників» (СВБ). Сторінки історії цієї спілки віддзеркалила в дисертації² та статтях Л. О. Дудка (Дудка, Л. 2016). Т. М. Євсєєва предметно охарактеризувала діяльність СВБ у ті часи в економічному ракурсі та соціально-культурних аспектах. Авторка переконує, що спілка стала дієвим інструментом насадження колгоспів, трансформування селянської свідомості шляхом убивання почуття власника та гідності хлібороба (Євсєєва, Т. 2004).

З часів державної незалежності України в історіографічному дискурсі все частіше почали з'являтися праці, автори яких зосереджували увагу на особливостях політики радянської держави щодо різних церков. Передусім в об'єктив досліджень потрапила католицька церква, як одна з цілей більшовицької атеїстичної політики. Цей напрям наукових студій серед перших репрезентувала Н. С. Рубльова. Її публікації недвозначно показали ключову роль політичних репресій (арештів, переслідувань, депортацій тощо), спрямованих на духовенство та вірян цієї конфесії, що превалювали над пропагандистськими акціями партійно-державної влади. Н. С. Рубльова констатувала, що на прискорене нищення католицької конфесії вплинуло погіршення між-

¹ Грузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 — Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. С. 36.

² Дудка Л. О. Спілка воявоначних безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2005.

державних стосунків Радянського Союзу з Німеччиною саме в рік Голодомору (Рубльова, Н. 1996, с. 399). В одній із публікацій, використовуючи засоби мікроісторії, авторка рельєфно охарактеризувала політичні утиски членів римсько-католицької громади м. Фастова за часів Голодомору на тлі проблем радянської модернізації. Цими утисками були чергова спроба 1933 р. закрити костел, поновлення 1933 р. репресій у колі підозрюваних і репресованих 1931 р. осіб, виселення членів костельної ради за межі України, звільнення з роботи їхніх родичів «за зв'язок з польською костельною громадою», дезорганізація діяльності парафіяльного хору, заведення нової агентурної справи «Патріоти» проти 9 осіб, 8 з яких були парафіянами місцевого костелу, звинувачення громадян у справі нібито польської контрреволюційної організації тощо. Дослідниця показала й способи виживання громади — забезпечення ксьондзів продуктами, збір коштів на сплату податків та підписів проти закриття храму (Рубльова, Н. 2012, с. 314–315). Факти й висновки щодо цього сюжету Н. С. Рубльова згодом (2013 р.) виклала в ході наукової конференції, присвяченої історії Фастова, та у збірнику матеріалів цієї конференції.

Серед перших в Україні, хто спонукав звернутися до сюжетів історії католицької церкви в Україні часів Голодомору, був тернопільський дослідник Г. Й. Стронський. 1994 р. він опублікував у журналі «Людина і світ» історико-публіцистичну розвідку про римо-католицьку церкву в Україні у 1920–1930-х рр. (Стронський, Г. 1994). Промовистими цифрами переконав у масовому припиненні дії громад католиків до 1933 р., скороченні кількості священників Кам'янецької та Житомирської дієцезій на 1934 р. Знищення церковних святинь автор показав на прикладі київського костелу св. Миколая. Примітно, що вже як дослідник з польського міста Ольштин, Г. Й. Стронський опублікував 2017 р. в «Українському історичному журналі» статтю, де аналізувалася доля польської спільноти в Україні часів Голодомору 1932–1933 рр. (Стронський, Г. 2017).

Доля римо-католиків трагічних 1932–1933 рр. постала в центрі дослідницької уваги О. М. Ігнатуші (Ігнатуша, О. 2009). В окремій статті, ґрунтуючись на матеріалах архівів, автор розкрив драматизм закриття католицьких храмів. Наведено споріднені з долею православ'я факти припинення дії костелів під тиском влади, сценарії їх закриття під тими ж приводами «гострої потреби» переобладнання на зерносховища, економічного й політичного пресу на католицьке духовенство, приклади розкрадання церковних цінностей тощо. Свідоме нищення церкви з боку більшовиків автор показував як базову умову їх закріплення у владі.

Зазначений фактаж було розширено у статтях (Ганзуленко, В. 2014; (Ганзуленко, В. 2016) та дисертації¹ В. П. Ганзуленко, а також у спільній

¹ Ганзуленко В. П. Римо-католицька церква на Півдні України (20–30-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України. Запоріжжя, 2015.

публікації О. М. Ігнатуші та Т. С. Грузової (Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019, с. 98–103).

У публікації А. М. Киридон простежено реакцію Української греко-католицької церкви на Голодомор 1932–1933 рр. (Киридон, А. 2012). Раніше сюжет відгуку греко-католицького духовенства на всеукраїнську трагедію 1932–1933 рр. розкривали львівські історики Я. Папуга (Папуга, Я. 2001) та В. Кіт (Кіт, В. 2008). Зокрема, В. Кіт звернув увагу на численні повідомлення та статті, які з початку 1933 р. почали публікувати на сторінках католицьких видань «Наша віра», «Мета», «Христос — наша сила», привертаючи увагу громадськості до голодного лиха в Україні. Автор навів свідчення про організацію спеціальних богослужінь, міжнародних конференцій, написав про листування між церковними діячами, що віддзеркалювало позицію священнослужителів до трагедії українського народу. Автор зазначив, що завдяки діяльності митрополита Андрея Шептицького та його сподвижників 25 липня 1933 р. було створено Український Громадський комітет рятунку України, який координував допомогу потерпілим від голоду.

Суттєво розширив науковий дискурс аналізованої проблематики О. В. Бойко. Ставлячи за мету дослідити спрямування й форми спротиву православної церкви антирелігійному наступу радянської держави за перших десятиліть її існування, він звернув увагу на численні факти часів Голодомору 1932–1933 рр., що стосувалися південного регіону України. Науковець стверджував про зміцнення під час лихоліття релігійності, проявленої зростанням чисельності церковних громад. Він писав і про психологічний чинник цього зростання — безвихідь людини перед лицем голодної смерті, коли останній шанс на порятунок життя давала віра в Бога. Повертаючись до статистики зменшення репресій щодо духовенства 1932 р. (яку навів В. Пашенко), автор зауважував активізацію кримінальних переслідувань священнослужителів 1933 р. У подальших розвідках О. В. Бойко порушував питання про переосмислення ролі Спільки воєвничих безвірників (СВБ) у подіях 1932–1933 рр., встановлення динаміки і темпів державного наступу на релігійні спільноти 1933 р., пов'язану з її діяльністю (Бойко, О. 2011, с. 87, 89), поглиблював аналіз окреслених сюжетів (Бойко, О. 2014).

Подібну спрямованість дій влади, посилення наступальності й агресивності щодо релігійних спільнот визначають і дослідники протестантизму в Україні 1930-х рр. Зокрема, Р. А. Сігарчук та П. А. Кравченко свідчать про арешти серед керівництва українських протестантських організацій 1932 р. Вони роблять висновок, що серед трьох хвиль політичних репресій, які влада спрямувала на вірян-протестантів, друга припадає на 1933–1934 рр. При цьому «в антипротестантській боротьбі влада використовувала всю потужність державної репресивної машини, яка повністю сформувалася вже до середини 30-х років» (Кравченко, П. & Сігарчук, Р. 2005, с. 195).

Разом із тим, автори цитованої монографії не звернули уваги на Голодомор як на інструмент упокорення протестантських церков радянської України. На противагу цьому варто згадати «Нарис історії Української євангельсько-баптистської церкви», який опублікував у діаспорі — Торонто (Канада) — 1967 р. проповідник Г. Домашовець. В окремому розділі автор відвів рубрику під назвою «Час штучного голоду в Україні». Факт відсутності уваги до нашої проблематики учасників конференції з символічною назвою: «Протестантські Церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій», присвяченої 500-річчю протестантизму (Тернопіль, 2017) вкрай показовий для розуміння значних прогалин у вивченні долі протестантських церков під час Голодомору.

Інтегрований виклад сюжетів діяльності партійно-державної влади та життя релігійних спільнот, про який ішлося, набуває поширення з антропологізацією сучасної вітчизняної історії. Зокрема, О. Безносів проаналізував наслідки радянської політики 1928–1933 рр. у контексті впливу «великого перелому» на життя менонітів Південної України. Автор відтворив хронологію голоду в населених пунктах менонітів Хортицького, Молочанського, Високопільського районів, переконливо показав замовчування на рівні представників влади явища тотального голодування, залучив до наукового використання аналітичні документи КП(б)У та ОДПУ, що характеризували стан з продовольчим забезпеченням населення, висвітлив особливості матеріальної підтримки, що йшла з-за кордону (Безносів, А. 2001). О. Безносів озцінив саме ці роки як фінальний етап одного з найрагічніших відрізків історії досліджуваної спільноти (Безносів, А. 2001, с. 86). Звернемо увагу, що при цьому автор писав про «українських менонітів», по суті, опонуючи російському історіографічному дискурсу з його штампами про «російських менонітів», «менонітів колишньої Російської імперії». Це ще раз продемонструвало відхід сучасних українських науковців від парадигми «русского мира».

Надзвичай близький до згаданого напрямку історичних досліджень продемонстрували дослідники історії національних меншин доби 1930-х рр., які показали вплив Голодомору на ці соціальні групи — поляків, чехів, німців тощо, адже вони, здебільшого були членами католицьких і протестантських — менонітських, лютеранських, — релігійних громад. Яскравим прикладом такого історіографічного дискурсу є монографія відомого дослідника політичних репресій В. В. Ченцова, опублікована двома виданнями 1999 й 2000 р. (Ченцов, В. 2000). Подібно до історико-релігієзнавчих досліджень Е. В. Бистрицької та Н. С. Рубльової, згаданий дослідник не тільки розкрив політику влади щодо національних і релігійних меншин, а й висвітлює стан релігійних спільнот в проекції більшовицької голодоморної стратегії.

Лише з розпадом Радянського Союзу і відновленням державного суверенітету в Україні постала історична юдаїка. Закономірно, що після десятиліть жорстоких переслідувань єврейської нації першочергово увагу дослідників привернула історія Голокосту. Дослідники не могли обійти увагою і період штучного голоду 1932–1933 рр. Цю проблематику порушували В. А. Гриневич і Л. В. Гриневич (Гриневич, В. & Гриневич, Л. 2005), О. Ю. Сучкова¹ та ін. Тема почала потрапляти в об'єктив учасників міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій з історії євреїв в Україні (Гриневич, О. 2003), Ю. В. Котляр (Котляр, Ю. 2009) та ін. Тож констатуємо, що історична юдаїка фактографічно й концептуально загострила увагу на політичному вимірі національно-релігійного життя євреїв в Україні 1932–1933 рр.

Паралельно з історіографічним напрямом досліджень більшовицької політики щодо церков, національних і етноконфесійних спільнот у трагічних 1930-х рр., у незалежній Україні проявився окремий новаторський напрям. Він є органічним виявом вітчизняної традиції дослідження історії української церкви, перерваної більшовицьким режимом, але збереженої в українській діаспорі. Маємо на увазі дослідження, присвячені власне історії релігійних спільнот, церковних інституцій, організацій. Як уже зазначалося, цьому напрямку була ближчою парадигма історіографії української діаспори, котра ставила у центр уваги історію українських церков, аналізувала її залежно від державних та суспільно-політичних впливів. Церковно-та релігійноцентричний дискурс, як віддзеркалення антропологічного повороту у вітчизняній історіографії, виявився ближчим за дослідницьким ракурсом до вивчення становища та ролі Церкви в умовах Голодомору.

В цьому контексті згадаємо, що першими почали досліджувати Українську греко-католицьку і Українську автокефальну православну церкви. Їх першочергово реабілітувало національне відродження, як морально, так й інституційно.

Вже на згаданій міжнародній науковій конференції 1994 р. «Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні» відомий правозахисник Є. О. Сверстюк, показуючи ставлення комуністичної влади до церкви й народу, розповів учасникам драматичну історію старого діда, який помер голодного 1932 р. від злудства комуністичної влади (Сверстюк, Є. 1996, с. 54). У центрі історичних досліджень почали ставити людину та соціальні спільноти, а відтак і релігійні — з їх долею, внутрішнім укладом, особливістю організації та розуміння світопорядку, цінністю духовного світу, традиціями, вірою. Був подоланий пріоритет вивчення дій держави та логіки її політики. Таку проєкцію задали історичні нариси та дисертаційні дослідження про відродження й суперечності долі українських церков 1920–1930-х рр. Е. П. Сло-

¹ Сучкова О. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України. Донецьк, 2005.

бодянюк¹, П. Я. Слободянюк (Слободянюк, П. 2000), Ю. А. Ісиченко (Ісиченко, І. 2003), А. Л. Зінченко (Зінченко, А. 1993), Ф. Г. Турченко О. М. Ігнатуша (Турченко, Ф. & Ігнатуша, О. 1989). Е. П. Слободянюк констатувала катастрофічні наслідки наступу радянської держави на релігію в хронологічному діапазоні 1929 — середина 1930-х рр. Вона вважала цей період етапним у позбавленні українського суспільства церковних інституцій і релігійних проявів громадського життя (Слободянюк, Е. 1996, с. 4–5).

В монографічному дослідженні П. Я. Слободянюка обґрунтовано стверджувалось, що церква стояла на заваді геноциду українського народу, антиукраїнській політиці, влаштуванню Голодомору з боку компартії, «антинародним методам колективізації, економічному розоренню, морально-політичному цькуванню, фізичному знищенню селян, як основи економічного добробуту, духовно-культурної і етнопонаціональної стабільності України» (Слободянюк, П. 2000, с. 149–150).

Монографія О. М. Ігнатуші доповнювала аналіз попередніх публікацій автора щодо деструктивної дії Голодомору на релігійне середовище. Тут стверджувалося, що вона була елементом сталінської модернізації й мала надзвичайну руйнівну силу (Ігнатуша, О. 2004, с. 236). Йшлося про різноплановий тиск Голодомору на релігійні спільноти, що виявився масштабним винищенням духовного стану та вірян, застосуванням економічних репресій проти духовенства, посиленням адміністративних санкцій проти релігійних громад. Приділялася увага закриттю храмів з мотивів «господарської потреби» перетворення їх на сховища зерна, припиненню церковних обрядів, нібито через небезпеку епідемій. Ілюструвалося тотальне знищення релігійних осередків у межах цілих районів 1932 р.

Одна зі статей О. М. Ігнатуші сконцентрована на спільнокореневості трагедії церкви та народу України 1932–1933 рр. (Ігнатуша, О. 2008). Спираючись на типові приклади, автор наочно показав наперед очевидну непосильність розмірів натуральних і грошових зборів з духовенства та парафій, яких вимагала комуністична влада. Обґрунтовується теза про урізноманітнення способів силового закриття церков. Було порушено питання опору православних церков політиці Голодомору. Визначалися форми опору та його прояви серед різних церков України, на різних ланках організацій, серед вірян. Автор підкреслив далекосяжну згубність штучного голоду для українського суспільства в її морально-культурних проявах, вважаючи його апофеозом комуністичної політики.

Висока суспільна значущість проблематики, новизна постановки питання та фактографічне наповнення статті сприяли передруку її частини у всеукраїнській православній газеті «Наша віра» в листопаді 2008 р. та розмі-

¹ Слободянюк Е. Православ'я на Україні у 20-х — середині 30-х років ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України. Львів, 1996.

щенню частини згаданої статті на відомому інтернет-порталі «Релігійно-інформаційна служба України».

Також О. М. Ігнатуша розкрив роль комісії у справах культів при Президії ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР в утисках церкви у час Голодомору (Ігнатуша, О. 2011).

Яскравий фактографічний матеріал про становище церкви і позицію духовенства щодо атеїстичної влади голодного 1932–1933 рр. фрагментарно наводили автори дисертаційних досліджень: Р. А. Сітарчук (2001), Т. Г. Бобко (Савчук) (2005), Г. І. Білан (2005), Є. О. Голощапова (2010) та ін., вивчаючи соціальні процеси у середовищі українських християнських церков протягом 1930-х рр.

Церкву в часи Голодомору аналізувала А. М. Киридон, зміщуючи об'єкт історичного вивчення від політики більшовицької держави до внутрішнього стану релігійної організації та її суспільного становища на межі 1920-х — 1930-х рр., на чому, власне, вже фокусували увагу А. Л. Зінченко, С. І. Жилюк, І. М. Преловська, Т. Г. Савчук (Бобко), О. М. Ігнатуша. Якщо в монографії (Киридон, А. 2005, с. 212, 214) цьому відведено лише два коротких сюжети за матеріалами «Мартирології українських церков» та спогадів протопресвітера Д. Бурка, а саме: ліквідація парафій за несплату ними державних податків та конфлікт між представниками держави і духовенством УПЦ за надання допомоги парафіянам і потерпілим від голоду (Грузова, Т. 2020, с. 44), то 2008 р. предмет її дослідження помітно розширився. Суспільний сплеск уваги до Голодомору й активізація історичних досліджень його аспектів, що відбувся 2008 р. (75-річчя трагедії), позначився двома публікаціями А. М. Киридон (Киридон, А. 2008) які згодом знайшли узагальнення в новій монографії (Киридон, А. 2011). У ній з'явився розділ «Релігія та церква в роки Голодомору». Попри гіперболічне твердження, що «... досі історики оминали питання про становище і роль Церкви в роки голодомору» (Киридон, А. 2011, с. 168), авторка констатувала реальний факт: ця проблема ще не стала предметом окремого спеціального дослідження. Виходячи за хронологічні межі 1932–1933 рр., щоб показати місце Голодомору в ланцюгу сталінської політики, А. М. Киридон назвала організаторів силового тиску на церкву — центральні ланки ВКП(б) та виконавців — ОДПУ і НКВС. Доказовий ряд фактів логічно пов'язує колективізацію та розкуркулення українського села зі знищенням церкви голодом. Хоча взятий у об'єкт дослідження ширший хронологічний діапазон подій дещо відволікає увагу читача від кульмінаційного сюжету 1932–1933 рр., зазначена праця має безперечні здобутки. Завдяки ній маємо оригінальну авторську версію висвітлення вагомої та маловивченої проблематики. Монографія залишається однією з небагатьох, що досить виразно окреслює зв'язок між Голодомором та станом церкви в Україні 1932–1933 рр. (Киридон, А. 2011, с. 168–198).

Увага до особистісного фактора в історії та розвиток історичної біографістики в Україні мали наслідком появу досліджень постатей діячів церкви різного рівня, які жили в часи Голодомору і які залишили помітний слід у суспільному житті. Яскравий взірець такого дослідження — монографія «Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського», авторства А. Л. Зінченка. Одна з частин його дослідження мала промовисту алегоричну назву «Холодне літо 1933-го». Цю частину було побудовано на матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України та матеріалах Галузевого Державного архіву Служби безпеки України, з залученням епістолярного видання о. Петра Маєвського (1980). У життєвій драмі видатного лідера українського національно-церковного руху, митрополита Василя Липківського прочитується доля всього духовенства радянської України, а надто — духовенства розгромленої зусиллями влади Української автокефальної православної церкви. Її реаліями 1933 р. були соціальна ізоляція, голодування, матеріальні нестатки, економічні утиски, а ще — войовничість, погрози, зверхність з боку слуг системи. Водночас маємо унікальні свідчення ідеалів і подвигу духовного служіння, збереження у суспільстві осередків національних традицій, їх релігійних проявів (Зінченко, А. 1997, с. 279–320). Нове, допрацьоване і доповнене видання цієї монографії побачило світ 2017 р. (Зінченко, А. 2017).

Долю українського духовенства за трагічних 1932–1933 рр. висвітлюють також інші біографічні публікації А. Л. Зінченка (Зінченко, А. 2003), а також колективна праця співробітників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України — «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939)» (Бухарева, І. & Даниленко, В. & Окіпнюк, В. & Преловська, І. 2011). Суттєве розширення публікацій біографічного спектру збагачує потенційну базу історичних досліджень заявленої нами проблематики, додає фактів для розуміння масштабів, специфіки, нових життєвих вимірів процесів.

Ще одним напрямом сучасної історіографії, що отримав динамічний імпульс, стала історія повсякденності. Вона привнесла сюжети не тільки щодо світських осіб, а й до духовенства, почала позначатись і на вивченні часів Голодомору.

Т. М. Євсєєва характеризувала повсякдення священнослужителів у 1920–1930-ті рр. — побут, психологічні настрої, соціальну адаптацію до бурхливих суспільних реалій на зрізі 1932–1933 рр. (Євсєєва, Т. 2007).

Т. Г. Савчук, спираючись на джерела, показала економічні та духовні проблеми, психологічний дискомфорт у середовищі священнослужителів, спричинені утвердженням більшовицької системи. Авторка проаналізувала факти зречення священного сану, деклараційних відмов від релігійних

переконань, порушила питання розбіжностей у світоглядних орієнтирах на настанови Біблії та на виклики буденного життя, згадала про пріоритети цінностей, страхи духовенства тощо. Т. Г. Савчук стверджує, що духовним особам було дедалі важче виконувати настанови Біблії та зберігати власні християнські переконання (Савчук, Т. 2011, с. 244–245).

У статті «Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр.» (2013) Т. Г. Савчук показала негативний вплив репресій в руйнації церков на моральний стан духовенства і вірян. Вона зазначала, що люди відчували острах, беззахисність перед системою. Проте саме ці відчуття спонукали звертатися до релігії по духовну підтримку (Савчук, Т. 2013, с. 135). Авторка продовжила цей напрям, вивчаючи стратегії виживання священників у 1930-х рр. (Савчук, Т. 2014, с. 163).

На проблеми життєвого вибору священнослужителів між життям за радянськими стандартами та сумлінням віри під час Голодомору звернули увагу О. М. Ігнатуша та Т. С. Грузова (Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019, с. 152–162).

На завершення зазначимо, що єдиною комплексною працею з цієї проблематики стала нещодавно захищена дисертація Т. С. Грузової¹. Авторка вперше порушила питання цілісно, на широкій джерельній базі. Вона сконцентрувала дослідницьку увагу на становищі церковних організацій, духовенства, вірян за умов втілення з боку радянської влади голодоморної стратегії. Т. С. Грузова показала широкий арсенал засобів руйнації релігійних спільнот та наслідки їх застосування. Робота акцентувала увагу на способах виживання людей, несенні церквою християнської місії. Хоча і ця робота не розкрила всіх питань, залишаючи дослідникам чималий простір для нових пошуків та узагальнень.

Таким чином, історичні погляди на порушену проблему урізноманітнюються і збагачуються.

Отже, сучасна історіографія проблеми засвідчує тісну пов'язаність радянської модернізації України 1930-х рр. з політичною історією. Визнання 2006 р. в українському парламенті Голодомору геноцидом українського народу пришвидшило розгортання історичних досліджень цього трагічного етапу національної історії. Найближчим часом слід очікувати посилення уваги до проблематики у зв'язку з 90-ми роковинами національної трагедії. Дослідницьку активність також стимулюють нові міжнародні виклики і зокрема — російська агресія проти України.

Констатуємо урізноманітнення тематики досліджень та збагачення методології, що перебувають у тісному зв'язку з напрямками і тенденціями розвитку світової історіографії. Посилюється увага до форм, динаміки й осо-

¹ Грузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 — Історія та археологія. Запоріжжя, 2021.

бливостей тиску влади на різні конфесії. Аналізуються як всеукраїнські аспекти проблематики церкви в історії Голодомору, так і регіональні особливості та прояви. Дослідження української історичної регіоналістики та історичного краєзнавства суттєво увиразнили специфіку духовно-релігійної складової.

Все більше дослідників зацікавлюються відповіддю релігійних спільнот на нищівний тиск держави, опором духовенства і вірян більшовицькому проекту. Менш дослідженими залишаються деструктивні зміни у становищі церкви під тиском влади, деформації церковного повсякдення в умовах тотального нищення релігійності. Особливої уваги заслуговує вивчення вимірів людських втрат релігійних громад.

Отже, попри політичну і світоглядну значущість проблеми, вона ще не отримала належного висвітлення в історичній літературі. Проте вона варта продовження як актуальний напрямок досліджень.

Акуленко, В. 1991. *Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.)*. Київ: Знання.

Бабенко, Л. 2014. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 — середина 1950-х рр.)*. Полтава: ТОВ АСМІ.

Безносов, А. 2001. Менноніти Юга України в годы «великого перелома» (1928–1933 гг.). *Вопросы германской истории*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет. С. 75–88.

Бернацький, В. & Жилюк, С. & Шеретюк, В. 2017. *Антирелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920–1930-х роках*. Рівне: О. Зень.

Бистрицька, Е. 2009. *Східна політика Ватикану у контексті відносин святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.)*. Тернопіль: Підручники і посібники.

Білокінь, С. 2017. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження*. Вид. 2-е. Київ: Пенмен.

Бойко, О. 2011. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933 рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 9. С. 214–222.

Бойко, О. 2014. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей*: у 5 т. Дніпропетровськ: Моноліт. С. 69–118.

Бурко, Д. 1998. *Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя*. Саут-Бавнд-Брук, Нью-Джерсі, США: Видавничий фонд Владика Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі.

Бухарєва, І. & Даниленко, В. & Окіпнюк, В. & Преловська, І. 2011. *Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939)*: біографічний довідник. Київ: Смолоскип.

Власовський, І. 1998. *Нарис історії Української Православної Церкви*: [в 4-т., 5 кн.]. Київ. Т. 4. Ч. 1.

Ганзуленко, В. 2014. Римо-католицька церква на Півдні України за часів державного атеїзму (кінець 20-х — 30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. Вип. 10. С. 62–73.

Ганзуленко, В. 2016. Соціальне служіння Римо-католицької церкви на Півдні України у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Релігієзнавство. Вип. 1 (13). С. 12–23.

Гриневич, В. & Гриневич, Л. 2005. Євреї УСРР у міжвоєнний період. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ: Дух і літера. С. 141–161.

Гриневич, Е. 2003. Голодомор 1932–1933 гг. і єврейське населення Николаєвщини. *Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття*. Матеріали конференції 6–28 серпня 2003 р., Київ. [Online]. Available at: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/07.htm>

Гринів, О. 1995. Нищення релігійного життя в часи великого голодомору в Україні (за матеріалами роману Василя Барки «Жовтий князь» і праці Роберта Конквеста «Жнива скорботи»). *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень Міжнародного круглого столу (Львів, 3–5 травня 1995 року). Ч. 2. Київ; Львів. С. 129–131.

Грузова, Т. 2019. Політичний тиск державної влади на православну церкву в 1932–1933 рр.: погляд через призму усної історії. *Zaporizhzhia Historical Review*. Вип. 52 (1). С. 205–212.

Грузова, Т. 2020. «Контрреволюціонери в ряси»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. № 1 (66). С. 68–85.

Гудзь, В. 2019. *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В.

Дудка, Л. 2016. Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації. *Емінак*. № 1 (2). С. 48–55.

Євсєєва, Т. 2007. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовенства. 1920–1930-і рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 16 (2). С. 235–251.

Євсєєва, Т. 2004. Діяльність Спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 11. С. 303–331.

Євсєєва, Т. 2008. Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні як чинник формування неправославної політичної нації — «радянського народу». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 18. С. 449–460.

Зальмон, Б. 2000. Православ'я в Україні (1917–1938). *Український історичний журнал*. № 3. С. 120–130.

Зінченко, А. 1993. *Благовістя національного духу. (Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.)*. Київ: Освіта.

Зінченко, А. 1997. *Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського*. Київ: Дніпро.

Зінченко, А. 2003. *Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський*. Київ: Українська Видавнича Спілка.

Зінченко, А. 2017. *Життя і служіння Митрополита Василя Липківського*. Київ: Дуліби.

Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019. Дилема екзистенційного вибору духовенства та вірян у роки «Упокорення голодом» (1932–1933 рр.). *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ. С. 152–162.

Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019. Правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. Вип. 1 (53). С. 140–150.

Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019. Становище католицької церкви в Україні в 1932–1933 рр. *Держава і Церква в новітній історії України*. Вип. 7. С. 98–103.

Ігнатуша, О. 2003. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. *Сумська старовина*. № 11–12. С. 80–84.

Ігнатуша, О. 2004. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя: Поліграф.

Ігнатуша, О. 2008. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта. С. 112–127.

Ігнатуша, О. 2009. Руїнація католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 27. С. 180–184.

Ігнатуша, О. 2011. Комісія у справах культів при Президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 31. С. 231–243.

Ісиченко, І. 2003. *Історія Христової Церкви в Україні*. Харків: Сім.

Киридон, А. 2005. *Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років*. Тернопіль: Підручники і посібники.

Киридон, А. 2008. Православна церква в роки голодомору. «Секретно. Не для печаті»: *До 75-річчя голодомору-геноциду 1932–1933*. Київ: КМУ. С. 69–97.

Киридон, А. 2008. Церква та релігія до і після голодомору. *Лиха коса голодомору*. Київ: Смолоскип. С. 105–154.

Киридон, А. 2011. *Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві*. Рівне: РІС КСУ.

Киридон, А. 2012. Релігійно-церковне життя в Україні (1932–1933 рр.). *Слов'янський вісник*. Серія: Історичні та політичні науки. Вип. 13. С. 51–57.

Киструська, Н. & Шумейко, О. 2017. Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області). *Архіви України*. № 3–4. С. 42–49.

Кіт, В. 2008. Роль Української греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932–1933 роках. *Архіви України*. № 5–6. С. 33–43.

Конквест, Р. 1993. *Жива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ.* Київ: Либідь.

Копитько, І. 2008. Відлуння Голодомору 1932–1933 років: наслідки та уроки. *Вісник Книжкової палати*. № 10. С. 38–40.

Корнієнко, О. 2009. *Зруйновані храми Сумщини: мартиролог втрачених святинь*. Суми: ПП Ніконоров В. І.

Костилева, С. 2004. Висвітлення вітчизняною пресою 70-ї річниці голоду 1932–1933 рр. як відбиття політизації цієї проблеми та у контексті аналізу змін в інформаційному полі сучасної України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 11. С. 343–353.

Котляр, Ю. 2009. Трагедія єврейських колоній Березнегубатщини. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»*. Житомир: Житомирський державний університет ім. І. Франка. С. 137–146.

Кравченко, П. & Сітарчук, Р. 2005. *Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20–30-і роки XX ст.)*. Полтава: АСМІ.

Мейс, Д. 1993. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 150–154.

Михайлуца, М. 2019. *Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945)*. Херсон: Олді-плюс.

Нестуля, О. 1995. *Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр.* Київ: Інститут історії України НАН України. Ч. 2.

Нікольський, В. 2003. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.)*. Донецьк: Донецький національний університет.

Оліцький, В. 2018. *Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки)*. Суми: Територія.

Папуга, Я. 2001. Роль греко-католицького духовенства в акції протесту українського населення Польщі проти Голодомору 1932–1933 рр. *Історія релігій України*. Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). Кн. 1. Львів: Логос. С. 326–331.

Пашенко, В. & Киридон, А. 2004. *Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки*. Полтава: АСМІ.

Пашенко, В. 1994. *Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років*. Київ.

Рубльова, Н. 1996. Антикостюльна кампанія в УСРР: причини інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Вип. 1. С. 388–405.

Рубльова, Н. 2012. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Вип. 1. С. 258–332.

Савчук, Т. 2011. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 31. С. 243–246.

Савчук, Т. 2013. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 35. С. 134–138.

Савчук, Т. 2014. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 38. С. 161–164.

Сверстюк, Є. 1996. В руїнах Вавилонської вежі. Свобода віровизнання. *Церква і держава в Україні*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 28–30 вересня 1994 р. Київ: Право. С. 53–59.

Слободянюк, П. 2000. *Українська церква: історія руїни і відродження*. Хмельницький. С. 148–150.

Сотник, О. 2007. *Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988 рр.)*. Вип. 2. Суми: МакДен.

Стасюк, О. 2008. *Геноцид українців: деформація народної культури*. Київ: Стилос.

Стронський, Г. 1994. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр. *Люди на і світ*. № 3–4. С. 17–20.

Стронський, Г. 2017. Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. № 4. С. 95–128.

Тарас, Я. 2010. *Руїнування української церкви — складова голодоморної стратегії*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/cUyRJwW>

Турченко, Ф. & Ігнагуша, О. 1989. Українська автокефальна. *Вітчизна*. № 12. С. 166–175.

Форостюк, О. 2000. *Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках*. Луганськ: РВВ ЛІВС.

Ченцов, В. 2000. *Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины*. 2-е изд. Москва: Готика.

Шитюк, М. 2011. Репресії радянської влади проти служителів культу південних областей УРСР у 20–30-ті рр. XX ст. *Повне зібрання наукових праць*. Т. 8. С. 135–154.

Ющенко, Ю. 1998. Релігійний елемент в українській літературі XX століття (на прикладі роману Василя Барки «Жовтий князь»). *Християнство і культура: історія, традиції, сучасність*. Полтава. С. 171–174.

Akulenko, V. 1991. *Zlochyn proty pam'iaty. Pro nyshchennia kulturnykh tsinnosti na Ukraini (1927–1941 rr.)* [A Crime Against Memory. About Destruction of Cultural Values in Ukraine (1927–1941)]. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].

Babenko, L. 2014. *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v systemi vzaiemovidnosyn derzhavy i Pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1918 — seredyna 1950-kh rr.)* [Soviet Security Services in the System of Relations Between the State and the Orthodox Church in Ukraine (1918 — middle 1950's Years)]. Poltava: TOV ASMI. [in Ukrainian].

Beznosov, A. 2001. Mennonity Yuga Ukrainy v roky «velikogo pereloma» (1928–1933 gg.) [Mennonites of the South of Ukraine in the Years of the «Great Turning Point» (1928–1933)]. *Voprosy germanskoj istorii*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskiy universytet. S. 75–88. [in Russian].

Bernatskyi, V. & Zhyliuk, S. & Sheretiuk, V. 2017. *Antyrelihiina polityka bilshovykiv na Volyni-Zhytomyrshchyni u 1920–1930-kh rokakh* [The Anti-Religious Policy of the Bolsheviks in Volyn and Zhytomyr Regions in the 1920s and 1930s]. Rivne: O. Zen. [in Ukrainian].

Bystrytska, E. 2009. *Skhidna polityka Vatykanu u konteksti vidnosyn sviatoho Prestolu z Rosieiu ta SRSR (1878–1964 rr.)* [Vatican's Eastern Policy in the Context of the Holy See's Relations with Russia and the USSR (1878–1964)]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].

Bilokin, S. 2017. *Masovyj teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhereloznavche doslidzhennia* [Mass Terror as a Mean of Public Administration in the USSR. 1917–1941: Source Study]. Vyd. 2-e. Kyiv: Penmen. [in Ukrainian].

Boiko, O. 2011. Pravoslavna tserkva na Dnipropetrovshchyni v roky Holodomoru (1932–1933 rr.) [The Orthodox Church in the Dnipropetrovsk Region During the Holodomor (1932–1933)]. *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. Vyp. 9. 214–222. [in Ukrainian].

Boiko, O. 2014. Represii proty pravoslavnoho dukhovenstva i viruiuchykh na Dnipropetrovshchyni u 1929–1941 rr. [Repressions against the Orthodox Clergy and Believers in the Dnipropetrovsk Region in 1929–1941]. *Mista i sela Dnipropetrovshchyni u vyri politychnykh represii: zbirnyk statei: u 5 t.* Dnipropetrovsk: Monolit. S. 69–118. [in Ukrainian].

Burko, D. 1998. *Ukrainska avtokefalna pravoslavna tserkva — vichne dzherelo zhyttia* [The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church — an Eternal Source of Life]. Saut-Bavnd-Bruk, Niu-Dzhersi, SSHA: Vydavnychy fond Vladyky Mstyslava, mytropolyta UAPT's v diaspori. [in Ukrainian].

Bukhariyeva, I. & Danylenko, V. & Okipniuk, V. & Prelovska, I. 2011. *Represovani diiachy Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1939): biohrafichnyi dovidnyk* [Repressed Personalities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1939): Biographical Guide]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Vlasovskiy, I. 1998. *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church]: v 4-t., 5 kn. Kyiv. T. 4. Ch. 1. [in Ukrainian].

Hanzulenko, V. 2014. Rymo-katolytska tserkva na Pivdni Ukrainy za chasiv derzhavnogo ateizmu (kinets 20-kh — 30-ti rr. XX st.) [The Roman Catholic Church in the South of Ukraine during the Times of State Atheism (late 1920's — 1930's)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Istorychne relihiieznavstvo. [Vyp. 10. S. 62–73. [in Ukrainian].

Hanzulenko, V. 2016. Sotsialne sluzhinnia Rymo-katolytskoi tserkvy na Pivdni Ukrainy u 20–30-kh rr. XX st. [Social Service of the Roman Catholic Church in the South of Ukraine in the 20's and 30's of the XX Century]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Relihiieznavstvo. Vyp. 1 (13). S. 12–23. [in Ukrainian].

Hrynevych, V. & Hrynevych, L. 2005. Yevrei USRR u mizhvoiennyi period [Jews of the USSR in the Interwar Period]. *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy*. Kyiv: Dukh i litera. S. 141–161. [in Ukrainian].

Hrynevych, E. 2003. Golodomor 1932–1933 gg. i evreyskoe naselenie Nikolaevshchiny [The Holodomor of 1932–1933 and the Jewish Population of Nikolaev Region]. *Dolia yevreyskykh bromad tsentralnoi ta skhidnoi Yevropy v pershii polovyni XX stolittia*. Materialy konferentsii 6–28 serpnia 2003 r., Kyiv. URL: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/07.htm> [in Russian].

Hryniv, O. 1995. Nyshchennia relihiinoho zhyttia v chasy velykoho holodomoru v Ukraini (za materialamy romanu Vasylia Barky «Zhovtyi kniaz» i pratsi Roberta Konkvesta «Zhnyva skorboty») [Destruction of religious life during the Great Holodomor in Ukraine (based on the novel by Vasyl Barka «Yellow Lord» and the work of Robert Conquest «Harvest of Sorrow»)]. *Istoriia relihii v Ukraini*. Tezy povidomlen Mizhnarodnoho kruhloho stolu (Lviv, 3–5 travnia 1995 roku). Ch. 2. Kyiv; Lviv. 129–131. [in Ukrainian].

Hruzova, T. 2019. Politychnyi tysk derzhavnoi vlady na pravoslavnu tserkvu v 1932–1933 rr.: pohliad cherez pryzmu usnoi istorii [Political Pressure of State Power on the Orthodox Church in 1932–1933: a View Through the Prism of Oral History]. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vyp. 52 (1). S. 205–212. [in Ukrainian].

Hruzova, T. 2020. «Kontrevoliutsionery v riasi»: yak znyschchuvaly dukhovenstvo v radianskii Ukraini (1932–1933 rr.) [«Counter-Revolutionaries in Robes»: How the Clergy Were Destroyed in Soviet Ukraine (1932–1933)]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. № 1 (66). S. 68–85. [in Ukrainian].

Hudz, V. 2019. *Istoriografii Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]*. Melitopol: FOP Odnoroh T.V. [in Ukrainian].

Dudka, L. 2016. Spilka bezvirnykiv u konteksti antyrelihiinoi propahandy v Ukraini: pytannia khronolohii ta periodyzatsii [Union of Infidels in the Context of Anti-Religious Propaganda in Ukraine: Issues of Chronology and Periodization]. *Eminak*. № 1 (2). S. 48–55. [in Ukrainian].

Yevsieieva, T. 2004. Diialnist Spilky «voiovnnychkh bezvirnykiv» Ukrainy pid chas sutsilnoi kolektivizatsii 1929–1933 rr. [Activities of the Union of «Militant Infidels» of Ukraine during the total collectivization of 1929–1933]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 11. S. 303–331. [in Ukrainian].

Yevsieieva, T. 2007. Povsiakdenne zhyttia, pobut i sotsialna adaptatsiia pravoslavnoho dukhovenstva. 1920–1930-i rr. [Everyday Life, and Social Adaptation of the Orthodox Clergy. 1920s — 1930s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 16 (2). S. 235–251. [in Ukrainian].

Yevsieieva, T. 2008. Holod-henotsyd 1932–1933 rokiv v Ukraini yak chynnyk formuvannia nepravoslavnoi politychnoi natsii — «radianskoho narodu» [The Famine of 1932–1933

in Ukraine as a Factor in the Formation of a Non-Orthodox Political Nation — the «Soviet People»). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 18. 449–460. [in Ukrainian].

Zalmon, B. 2000. Pravoslav'ia v Ukraini (1917–1938) [Orthodoxy in Ukraine (1917–1938)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 120–130. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. 1993. *Blahovistia natsionalnoho dukhu. (Ukrainska Tserkva na Podilli v pershii tretyni XX st.) [The Gospel of the National Spirit. (Ukrainian Church in Podillia in the first Third of the Twentieth Century)]*. Kyiv: Osvita. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. 1997. *Vyzvoltytsia viroiu. Zhyttia i diiannia mytropolyta Vasylia Lypkivskoho [Liberation by Faith. The Life and Deeds of Metropolitan Vasyl Lypkivsky]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. 2003. *Iierarkhy Ukrainskoi tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhieiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskiy [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Mykola Boretsky, Archbishop Konstantin Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovskiy]*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. 2017. *Zhyttia i sluzhinnia mytropolyta Vasylia Lypkivskoho [The Life and Service of Metropolitan Vasyl Lypkivsky]*. Kyiv: Duliby. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. & Hruzova, T. 2019. Dylema ekzystentsiinoho vyboru dukhovenstva ta virian u roky «Upokorennia holodom» (1932–1933 rr.) [The Dilemma of the Existential Choice of the Clergy and Believers During the «Suppression by Famine» (1932–1933)]. *Problema ekzystentsiinoho vyboru pid chas Holodomoru-henotsydu. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. S. 152–162. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. & Hruzova, T. 2019. Pravovi обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 rr. [Legal Restrictions of Religious Organisations Activity in Ukraine During the Holodomor 1932–1933]. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vyp. 1 (53). S. 140–150. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. & Hruzova, T. 2019. Stanovyshche katolytskoi tserkvy v Ukraini v 1932–1933 rr. [The situation of the Catholic Church in Ukraine in 1932–1933]. *Derzhava i Tserkva v novitnii istorii Ukrainy*. Vyp. 7. S. 98–103. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2003. Holodomor 1932–1933 rr. na Sumshchyni v systemi antytserkovnoi borotby derzhavy [The Holodomor of 1932–1933 in the Sumy Region in the System of the State's Anti-Church Struggle]. *Sumska starovyna*. № 11–12. S. 80–84. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2004. *Instytutsiyni rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.) [Institutional Split of the Orthodox Church in Ukraine: Genesis and it's Nature (XIX Century — 30s of XX Century)]*. Zaporizhzhia: Polihraf. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2008. Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. [Together With the People: the Church in the Conditions of the Holodomor of 1932–1933]. *Holodomor 1932–1933: Zaporizkyi vymir*. Zaporizhzhia: Prosvita. S. 112–127. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2009. Ruinatsiia katolytskoi tserkvy v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [The Destruction of the Catholic Church During the Holodomor of 1932–1933]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 27. S. 180–184. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2011. Komisiia u spravakh kultiv pry Prezydiiakh VTsVK RSFR i TsVK SRSR ta yii znachennia dlia Ukrainy (1929–1938 rr.) [Commission in Matters of Cults at Presidiums of ACEC of RSFSR and CEC of the USSR and Her Value for Ukraine (1929–1938)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 31. S. 231–243. [in Ukrainian].

Isichenko, I. 2003. *Istoriia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini [History of the Church of Christ in Ukraine]*. Kharkiv: Sim. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2005. *Chas vyprobuvannia: derzhava, tserkva, suspilstvo vadianskii Ukraini 1917–1930-kh rokiv [Trail Time: State, Church, Society in Soviet Ukraine in 1917–1930]*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2008. Pravoslavna tserkva v roky holodomoru [Orthodox Church during the Holodomor]. «*Sekretno. Ne dlia pechaty*»: *Do 75-richchia holodomoru-henotsydu 1932–1933*. Kyiv: KyMU. 69–97. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2008. Tserkva ta relihiia do i pislia holodomoru [Church and Religion Before and After the Holodomor]. *Lykha kosa holodomoru*. Kyiv: Smoloskyp. S. 105–154. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2011. *Derzhava-Tserkva-Suspilstvo: inversna transformatsiia v suspilstvi [State-Church-Society: Inverse Transformation in Society]*. Rivne: RIS KSU. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2012. Relihiino-tserkovne zhyttia v Ukraini (1932–1933 rr.) [Religious and Church Life in Ukraine (1932–1933)]. *Slov'ianskyi visnyk*. Serii: Istorychni ta politychni nauky. Vyp. 13. S. 51–57. [in Ukrainian].

Kystruska, N. & Shumeiko, O. 2017. Represovane dukhovenstvo (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti) [Repressed Clergy (According to the Documents of the State Archives of Dnipropetrovsk Region)]. *Arkhivy Ukrainy*. № 3–4. S. 42–49. [in Ukrainian].

Kit, V. 2008. Rol Ukrainiskoi hreko-katolytskoi tserkvy v dopomozi holoduiuchym URSS u 1932–1933 rokakh [The Role of the Ukrainian Greek Catholic Church in Helping the Starving USSR in 1932–1933]. *Arkhivy Ukrainy*. № 5–6. S. 33–43. [in Ukrainian].

Konkvest, R. 1993. *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Holodomor]* / Per. z anhli. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Kopytko, I. 2008. Vidlunnia Holodomoru 1932–1933 rokiv: naslidky ta uroky [Echoes of the Holodomor of 1932–1933: Consequences and Lessons to Learn]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*. № 10. S. 38–40. [in Ukrainian].

Korniienko, O. 2009. *Zruinovani khramy Sumshchyny: martyroloh vtrachenykh sviatyn [Destroyed Temples of Sumy Region: Martyrology of Lost Shrines]*. Sumy: Nikonorov V. I. [in Ukrainian].

Kostyliava, S. 2004. Vysvitlennia vitchyznianoïu presoiu 70-i richnytsi holodu 1932–1933 rr. yak vidbyttia polityzatsii tsiiei problemy ta u konteksti analizu zmin v informatsiinomu poli suchasnoi Ukrainy [Domestic Press Coverage of the 70th Anniversary of the Famine of 1932–1933 as a Reflection of the Politicization of this Problem in the Context of the Analysis of Changes in the Information Field of Modern Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 11. S. 343–353. [in Ukrainian].

Kotliar, Yu. 2009. Trahediiia yevreiskykh kolonii Bereznehuvatshchyny [The Tragedy of the Jewish Colonies of Bereznehuvatshchyna]. *Materialy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Ievrei v Ukraini: istoriia i suchasnist»*. Zhytomyr: Zhytomyrskiy derzhavnyi universytet im. I. Franka. S. 137–146. [in Ukrainian].

Kravchenko, P. & Sitarchuk, R. 2005. *Protestantski ob'iednannia v Ukraini u konteksti sotsialnoi polityky bilshovyktiv (20–30-i roky XX st.) [Protestant Associations in Ukraine in the Context of the Social Policy of the Bolsheviks (20–30s of the XX Century)]*. Poltava: ASMI. [in Ukrainian].

Meis, D. 1993. Vysnovky ta perspektyvy doslidzhennia holodomoru 1933 roku [Conclusions and Prospects of the Study of the Holodomor of 1933]. *Suchasnist*. 1993. № 4. S. 150–154. [in Ukrainian].

Mykhailutsa, M. 2019. *Pravoslavne zhyttia v Odesi: vid revoliutsii do stalinskoho oderzhavleniia (1917–1945)* [Orthodox Life in Odessa: from the Revolution to Stalin's Nationalization (1917–1945)]. Kherson: Oldi-plus. [in Ukrainian].

Nestulia, O. 1995. *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr.* [The Fate of Church Antiquity in Ukraine. 1917–1941]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Ch. 2. [in Ukrainian].

Nikolskyi, V. 2003. *Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh — 1950-ti rr.)* [Repressive Activities of the USSR State Security Agencies in Ukraine (Late 1920s — 1950s)]. Donetsk: Donetskyi natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].

Olitskyi, V. 2018. *Blazhenni hnani za pravdu (represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Sumshchyni u 1920–1930-ti roky)* [Will Not Been Better of the Right (Repressions against the Orthodox Church in Sumy Region in 1920–1930s Years)]. Sumy: Trytoriia. [in Ukrainian].

Papuha, Ya. 2001. Rol hreko-katolytskoho dukhovenstva v aktsii protestu ukrainskoho naselenniia Polshchi proty Holodomoru 1932–1933 rr. [The Role of the Greek Catholic Clergy in the Protest of the Ukrainian Population of Poland Against the Holodomor of 1932–1933]. *Istoriia religii v Ukraini*. Pratsi XI-i mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 16–19 travnia 2001 roku). Kn. 1. Lviv: Lohos. S. 326–331. [in Ukrainian].

Pashchenko, V. & Kyrydon, A. 2004. *Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky* [The Bolshevik State and the Orthodox Church in Ukraine 1917–1930]. Poltava: ASMI. [in Ukrainian].

Pashchenko, V. 1994. *Svoboda sovisti v Ukraini: Mify i fakty 20–30-kh rokiv* [Freedom of Conscience in Ukraine: Myths and Facts of the 20s and 30s]. Kyiv. [in Ukrainian].

Rublova, N. 1996. Antykostolna kampaniia v USRR: prychny instrumentarii, perebih (kinets 20-kh — 30-ti rr.) [Anti-Church Campaign in the USSR: the Causes of Tools, the Course (late 20's — 30's)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. Vyp. 1. S. 388–405. [in Ukrainian].

Rublova, N. 2012. Rymo-katolytska tserkva v ukrainskii provintsii 1920–1930-kh rr.: Fastivshchyna [Roman Catholic Church in the Ukrainian Province of the 1920's and 1930's: Fastiv Region]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. Vyp. 1. S. 258–332. [in Ukrainian].

Savchuk, T. 2011. Pravoslavne dukhovenstvo v 1920–1930-kh rr.: mizh nastanovamy Biblii ta vyklykamy stolittia [Orthodox Clergy in the 1920–1930's.: Between the Teachings of the Bible and the Challenges of the Century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 31. S. 243–246. [in Ukrainian].

Savchuk, T. 2013. Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [Orthodox Clergy in the Famine of 1932–1933]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 35. S. 134–138. [in Ukrainian].

Savchuk, T. 2014. Stratehii vyzyvannia pravoslavnykh sviaschennykiv u 1930-kh rr. [The Strategies of Survival of Orthodox Priests in 1930-ies]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 38. S. 161–164. [in Ukrainian].

Sverstiuk, Ye. 1996. V ruinakh Vavylonskoi vezhi. Svoboda virovyznannia [In the Ruins of the Tower of Babel]. *Tserkva i derzhava v Ukraini*. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 28–30 veresnia 1994 r. Kyiv: Pravo. S. 53–59. [in Ukrainian].

Slobodianiuk, P. 2000. *Ukrainska tserkva: istoriia ruiny i vidrodzhennia* [Ukrainian Church: History of Ruin and Revival]. Khmelnytskyi. S. 148–150. [in Ukrainian].

Sotnyk, O. 2007. Represii proty tserkvy na Sumshchyni (1918–1988 rr.) [Repressions Against the Church in Sumy Region (1918–1988)]. Vyp. 2. Sumy: MakDen. [in Ukrainian].

Stasiuk, O. 2008. *Henotsyd ukraintiv: deformatsiia narodnoi kultury* [Genocide of Ukrainians: Deformation of the folk Culture]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

Stroński, H. 1994. Pryrechenia na movchannia: RKTs na Ukraini v 20–30-ti rr. [Doomed to silence: RCC in Ukraine in the 1920s and 1930s]. *Liudyna i svit*. № 3–4. S. 17–20. [in Ukrainian].

Stroński, H. 2017. Polske naselennia USRR v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [The Polish Population of the USSR During the Holodomor of 1932–1933]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 95–128. [in Ukrainian].

Taras, Ya. 2010. *Ruinuvannia ukrainskoi tserkvy — skladova holodomornoj stratehii [The Destruction of the Ukrainian Church as a Component of the Holodomor Strategy]*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/cUyRJwW>. [in Ukrainian].

Turchenko, F. & Ihnatusha, O. 1989. Ukrainska avtokefalna [Ukrainian Autocephalous]. *Vitchyzna*. № 12. S. 166–175. [in Ukrainian].

Forościuk, O. 2000. *Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn na Donbasi u 1917–1941 rokakh [Legal Regulation of the State-Church Relations in Donbass in 1917–1941]*. Luhansk: RVV LIVS. [in Ukrainian].

Chentsov, V. 2000. *Tragicheskie sudby. Politicheskie represii protiv nemetskogo naseleniya Ukrainy [Tragic Fates. Political Repression Against the German Population of Ukraine]*. 2-e izd. Moskva: Gotika. [in Russian].

Shytiuk, M. 2011. Represii radianskoi vlady proty sluzhyteliv kultu pivdennykh oblastei URSR u 20–30-ti rr. XX st. [Repressions of the Soviet Government Against the Clergy of the Southern Regions of the USSR in the 20s and 30s of the XX Century]. *Povne zibrannia naukovykh prats*. T. 8. S. 135–154. [in Ukrainian].

Yushchenko, Yu. 1998. Relihiinyi element v ukrainskii literaturi XX stolittia (na prykladi romanu Vasylia Barky «Zhovtyi kniaz») [Religious component in Ukrainian literature of the twentieth century (example of Vasyl Barka's novel «Yellow Lord»)]. *Khrystianstvo i kultura: istoriia, tradytsii, suchasnist*. Poltava. S. 171–174. [in Ukrainian].

УДК 930.1:94(477)«1965»-058.243

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248556

Д. В. Нефьодов

ORCID: 0000-0003-1992-7271

*Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського*

D. Nefyodov

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv

ЗАХІДНА ІСТОРИОГРАФІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ РЕФОРМИ У СРСР 1965 Р.

Western Historiography of the 1965 Economic Reform in the USSR

The article studies the most important tendencies in the study of the 1965 economic reform in the USSR by Western scholars. The author shapes achievements, main ideas and features of the Western historiography of the problem.

Analyzing the development of the economic mechanism in the USSR, Western economists, as a rule, relied on the concepts of «Soviet type economy», «com-